

УДК 930.1

*Олег ПОЛЯНСЬКИЙ***ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
ВАЛЕНТИНА МОРОЗА**

Розглянуто за допомогою комплексного аналізу концепцію історії України в дослідженнях Валентина Мороза – історика, відомого громадсько-політичного діяча, дисидента. Охарактеризовано його бачення і трактування концептуальних проблем історії України.

Ключові слова: Валентин Мороз, історія України, історична концепція, самвидав.

У квітні 2016-го Валентин Мороз відзначив своє вісімдесятиріччя. Знаний історик, публіцист, письменник, журналіст, громадсько-політичний діяч, дисидент, політв'язень комуністичного режиму зробив це у властивій йому манері, суть якої полягає у визначеній ним універсальній формулі: “Нікого не цікавлять добрі наміри, а насамперед добра продукція”. Такою “доброю продукцією” стали друга¹ і третя² книги його монографії “Україна у двадцятому столітті”. Першу книгу ми мали нагоду рецензувати дещо раніше³, як і загалом аналізувати його життєвий шлях, наукову та публіцистичну спадщину⁴.

Отже, Валентин Мороз – уродженець Волині і випускник історичного факультету Львівського університету, вчитель середньої школи й викладач Луцького та Івано-Франківського педінститутів. Тоді, коли більшість випускників істфаку робили службу кар’єру у різного рівня освітньо-навчальних закладах, а дехто в радянських і партійних органах чи просто “органах”, Валентин Мороз свідомо обрав свій шлях, суть якого виразив у такому моральному імперативі: “Україна є для мене найвищою вартістю, через яку я не можу ніколи переступити!”.

Його чітка й однозначна національна позиція, активна участь у дисидентському русі шістдесятників призвели до арешту й тринадцятирічного ув’язнення компартійним радянським режимом. У цей період він написав гостро публіцистичні, полемічні есеї: “Репортаж із заповідника ім. Берії”, “Хроніка опору”, “Серед снігів”, “Мойсей і

¹ *Мороз В.* Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів: Ліга-Прес, 2012. – Кн. 2: 1920–1953 рр. – 206 с.

² *Його ж.* Україна у двадцятому столітті. Книга третя. 1953–2000 рр. / В. Мороз. – Львів: Ліга-Прес, 2016. – 188 с.

³ *Полянський О.* Українська національна революція 1917–1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. – С. 682–693.

⁴ *Його ж.* Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський // Мандрівець. – 2009. – № 6. – С. 83–88.

Датан”, що стали класикою українського самвидаву і на яких виховувалися покоління національно свідомих українців. Під тиском світової громадськості і, зокрема, української діаспори, тоталітарний режим змушений був обміняти його на двох радянських шпигунів й, позбавивши громадянства, випроводив із СРСР до США. Тут Валентин Мороз викладав у Гарварді, згодом в Українському Католицькому Університеті в Римі, Українському Вільному Університеті у Мюнхені, де захистив докторську дисертацію “Етнімім Україна за матеріалами народних дум та пісень”. Згодом переїхав до Канади, осів у Торонто, видавав часопис “Анабазис”, співпрацював з Канадським радіо, українською редакцією радіо “Свобода”. Там, на Заході, побачила світ низка його книжок, зокрема: “Есеї, листи й документи”⁵, “Лекції з історії України”⁶.

З 1990 р. Валентин Мороз почав приїжджати в Україну, де постійно оселився після проголошення незалежності. Його публічні лекції у Львові та інших містах збирали тисячні аудиторії, як сьогодні тисячі слухачів чекають на його радіопередачі. Маючи за плечима вісімдесят років, він і надалі залишається у своїх судженнях, виступах та працях радикально безкомпромисним. Працюючи з ним на одній кафедрі уже добрий десяток років, інколи мені здається, що навіть тут, в Україні, він перебуває у якійсь “внутрішній еміграції”. Нинішні його тексти стали ще більш полемічними, гострими та колючими. Протягом останніх десяти років Валентин Мороз оприлюднив свою оригінальну трилогію “Україна у двадцятому столітті”, над якою розпочав працювати ще на еміграції. У ній він виклав своє бачення української історії в драматичному й трагічному червоному столітті. На історію України він дивиться очима українця, а не через призму одноголового чи двоголового орла, п’ятикутної чи шестикутної зірки. Сьогодні це особливо важливо, адже, крім прокомуністичних та проросійських фальсифікаторів нашої історії, з’явилася когорта космополітично-глобалістських інтерпретаторів, за позірної “науковою” риторикою яких прихована та сама антиукраїнська сутність.

У другому томі своєї праці В. Мороз аналізує історію України у 1920–1953 рр., тобто від поразки національної революції і до смерті Сталіна. На чому ж зроблено акцент? З розмаїття фактів, подій, процесів, тенденцій двадцятих років В. Мороз виокремлює проблему (яку чомусь називає “наркоманією”) втраченої державності, що нею “жило і дихало покоління міжвоєнного двадцятиріччя”. В. Мороз наголошує, що українська земля, пробуджена трьома роками революції, заговорила: “незважаючи на те, що фізично (мілітарно) українська революція програла бій з новою, червоною московською імперією. І з цим мусіли числитися всі. Революція 1) сформувала українську людину; 2) показала всім (і чужим, і своїм), що відновлення української державності – це вже не питання принципу, – це лише питання часу!”⁷.

Саме навколо цієї тези “будується” увесь інший матеріал першого розділу: “Українська стихія була настільки сильною, що нав’язала свій стиль майбутніх подій! [...] Москва просто була змушена рахуватися з розмахом української стихії”⁸. Власне під таким кутом зору В. Мороз аналізує історичні процеси двадцятих років, насамперед нову економічну політику більшовиків, українізацію, церковне життя

⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Б. м.: Сучасність, 1975. – 288 с.

⁶ Його ж. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто, 1982. – 128 с.

⁷ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 7.

⁸ Там само. – С. 7, 8.

та ін. Характеризуючи творчість Миколи Хвильового, історик робить цікавий висновок: “Парадокс: у “радянських” текстах Хвильового більше самостійництва, ніж в офіційних текстах УНР!”⁹.

Щоправда, приділивши належну увагу М. Хвильовому і “хвильовизму” як феноменальному явищу того часу, автор зовсім не згадує ще двох не менш важливих історичних персонажів – Олександра Шумського й Миколу Волобуєва – та похідні від них процеси “шумськизму” й “волобуєвщини”. І це тоді, коли М. Хвильовий представляв українську опозицію більшовицькому режимові у сфері культури, О. Шумський – у політичній, а М. Волобуєв в економічній. Немає в розділі й таких важливих тем, як голод 1921–1923 рр., селянський повстанський рух та деяких ін.¹⁰.

Другий розділ роботи В. Мороза присвячений Західній Україні у 1919–1929 рр., тобто хронологічно він охоплює період від падіння ЗУНР й до створення Організації Українських Націоналістів. Автор насамперед розглядає особливості статусу західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини і зауважує, що “визначальні процеси української політики міжвоєнного двадцятиріччя проходили саме тут, у Галичині й на Волині. Тому основна увага в розділі буде присвячена саме цьому, “галицько-волинському” аспектові: на Буковину й Закарпаття погляд буде звертатися лише “в міру потреби”¹¹. У розділі конспективно висвітлено питання, пов’язані з діяльністю українських політичних партій, але дещо детальніше розглянуто причини й особливості т. зв. “советофільства”. Автор вважає, що все це радянофільство двадцятих років було замішане “на національно-визвольних дріжджах. Комунисти Харкова (тодішньої столиці УРСР) обіцяли ж визволення з-під польського панування (яке всі, звичайно, ненавиділи) і “грали” в основному на цій ноті. Так що [...] всі успіхи радянофільства 20-х років на Західній Україні були зумовлені грою саме на цій, національно-визвольній темі”¹².

Але центральне місце в розділі займає, звичайно, тема Організації Українських Націоналістів. У всіх своїх текстах і виступах Валентин Мороз однозначно позиціонує себе прихильником інтегрального націоналізму Дмитра Донцова. В книзі він також акцентує увагу на писаннях Юрія Липи, Миколи Сціборського й В’ячеслава Липинського, а серед істориків найбільшим авторитетом для нього є Роман Млиновецький (Бжеський). Характеризуючи Д. Донцова, цього, як він пише, “східняка”, що мав ... прізвище з російським “хвостиком”, автор особливу увагу приділяє його відомій праці “Націоналізм”, що справила потужний вплив на формування суспільної думки українців, зокрема діячів ОУН. Валентин Мороз зауважує, що з появою цієї праці можна говорити про такі поняття, як “донцовізм і донцовців”: “І то не залежно від того, чи були вони бандерівцями чи мельниківцями. Чи “двійкарями”, що відділилися у 1953 році від бандерівців. (І пізнішу Генерацію націоналістів – до неї належить і автор цих рядків) (підкреслення наше – О. П.) – найлогічніше теж зачислити до донцовців). Бо всі ці групи і категорії, просто кажучи, народилися від Донцова”¹³.

⁹ Там само. – С. 35.

¹⁰ Полянський О. Український рух Опору в 1921–1939 рр. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.

¹¹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 45–46.

¹² Там само. – С. 52.

¹³ Там само. – С. 63.

Викладаючи своє розуміння понять “нація” і “націоналізм”, В. Мороз пише: “Нація – це орієнтація; якщо людина вважає себе Українцем – то вона й є Українцем. Ким би не був з походження отой “трекоподібний східняк” (тобто Д. Донцов – О. П.) – але саме він став батьком модерного українського націоналізму, – діючого й досі, зрештою; бо “післядонцовського” українського націоналізму ще ніхто не створив”¹⁴.

Роздумуючи над морозівським визначенням “нації – як орієнтації”, пригадалися слова літературознавця Михайлини Коцюбинської: “Стовідсотковий єврей, Роман Корогодський у своєму світовідчутті, в поведінці, громадянській і творчій самореалізації виявив себе більшим українцем, ніж десятки діячів з ідеальним українським родоводом і канонічними прізвищами на «енко»”¹⁵.

У цьому контексті справді можна погодитися з визначенням В. Мороза “нації – як орієнтації”, адже скільки отаких “енків” сьогодні мусують фальшиві сентенції про шкідливість етноцентричного бачення історії України чи обмежені пізнавальні можливості національної парадигми історії й інші нісенітниця¹⁶. Навіть антиукраїнський польський фільм “Волинь” дехто толерує, як і виправдовує постанову польського сейму про “геноцид” поляків на Волині, мовляв, у постанові йдеться про “злочини” українських націоналістів та УПА, а не про увесь український народ.

Тобто битви за історію України тривають, набираючи подекуди таких “гібридних” форм, що пересічному читачеві інколи непросто вловити їхню приховану антиукраїнську сутність. За псевдонауковою риторикою наполегливо й підступно просуваються фальшиві ідеї ліберального космополітизму, глобалізму, які підживлюються різними міжнародними фондами. Праці Валентина Мороза у цих битвах відіграють важливу роль. Його чітка національна позиція – “на історію України потрібно дивитися очима українця”, безкомпромісні оцінки національного ренегатства явно дисонують з писаннями т. зв. “грантоїдів”, які ховаються за маскою загальнолюдських цінностей, демократій, поліетнічності та мультикультуралізму. Звичайно, їхні розумування – це не недолугі тексти Бузини чи Табачника, але за своєю суттю вони є такими ж антиукраїнськими.

Створення Організації Українських Націоналістів В. Мороз розглядає в європейському контексті, адже аналогічні організації та рухи були надзвичайно поширеними у міжвоєнній Європі. Приклади Німеччини (Гітлер), Італії (Муссоліні), Іспанії (Франко), Португалії (Салазар), на його думку, засвідчують, що “ця тенденція була всезагальною..., а диктаторські радикальні розв’язки стали неймовірно швидко популярними”, тому “немає нічого дивного..., що українська думка дозріла в 1929 році до цієї ідеї”¹⁷. В. Мороз вважає, що в ході національної революції необхідно встановити національну диктатуру, наголошує на потребі “українського Піночета”¹⁸. Проаналізувавши доктрини Ніцше і Донцова, він підкреслює, що поява ОУН означала перехід українства в категорію нової якості.

¹⁴ Там само. – С. 56.

¹⁵ Коцюбинська М. Людина серед людей: Роман Корогодський у колі друзів і однодумців / М. Коцюбинська // Корогодський Роман. Брама Світла: Шістдесятники. – Львів: Вид-во УКУ, 2009. – С. 15.

¹⁶ Полянський О. Історія України: проблеми методології та методики / О. Полянський; уклад. Р. Труба. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 31–52; 93–107.

¹⁷ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 67, 70.

¹⁸ Його ж. У пошуках українського Піночета? / В. Мороз. – Львів, 1999. – 24 с.

“...З появою ОУН, – пише він, – починається епоха свідомого україношування. І перед тим були люди, що спонтанно жили концепцією україноцентризму. А тепер цю концепцію взяло на озброєння ціле покоління! По суті поєднання волонтаризму з україноцентризмом забезпечило появу нової якості українства”¹⁹.

Третій розділ книги “Надніпрянина (“Велика Україна”) в 1929– 1939 рр.” посідає особливе місце в історичній концепції Валентина Мороза, адже т. зв. “індустріалізація” і “колективізація”, голодомор і масові антиукраїнські репресії більшовицького режиму фактично зламали Україну та Українців. З цих трагічних, чи як пише історик – макабрчних “гарапат” тридцятих років Україна та Українці вийшли з мільйонними людськими, матеріальними, та й нищівними моральними втратами, наслідки яких українське суспільство відчуває й до сьогодні. Про це міжвоєнне двадцятиріччя нині написано сотні монографій і тисячі статей, серед яких у контексті нашої теми треба згадати одну з найновіших праць С. Кульчицького²⁰.

Але для нас важливим є “морозівське” бачення цих процесів. Звичайно, історик у невеликому розділі зупиняється лише на найзначущіших, на його думку, подіях і фактах. Насамперед він розглядає важливе питання про намагання більшовиків зберегти російську імперію в тих кордонах, у яких вона існувала до 1917 р. Страх перед децентралізацією змусив їх передусім розв’язати “справу імперського самозбереження. [...] Лише тоталітаризм міг врятувати імперську “єдиноділімість”²¹. Комуністичний варіант тоталітаризму проявився у формі сталінізму.

Автор підкреслює, що удар сталінізму був спрямований на три мішені: 1) село; 2) індустрію і торгівлю; 3) інтелектуальну сферу. На відміну від більшості дослідників цього періоду, він вважає, що “при заснуванні колгоспного “раю” Кремль керувався не економічними, а імперськими інтересами. [...] Колгоспник був категорією не стільки соціальною, скільки імперською (як колон у часи пізнього Риму). Доки селянин живе приватно-індивідуальним принципом, він має глибоке національне коріння; майбутній розпад імперії у такому випадку неминучий. Єдиний вихід – роздушити і розтрощити традиційний селянський стиль життя, перетворити селянина в “пролетаря”, якого ніщо не прив’язує глибоко ні до своєї землі, ані до національної спадщини. [...] Колгосп був не економічним експериментом, а імперським у першу чергу; він був призначений для знищення традиційної структури села”²².

Стосовно індустрії й торгівлі, В. Мороз розглядає їх у традиційному історіографічному ключі, але разом розставляє свої наголоси. Зауваживши, що в галузі індустріалізації й торгівлі сталінізм означав повну й абсолютну ліквідацію приватного принципу і приватного власника, автор підкреслює, що все робилося для війська, для майбутньої війни: “в центрі цього задуму була мілітаризація”²³. Щодо “третьої мішені” сталінізму – інтелектуальної сфери, висновок дослідника такий: “Що стосується галузі культури, то тут у процентному відношенні втрати були ще більшими, ніж у сфері села. За тридцять років Україна втратила 80% творчої

¹⁹ Його ж. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 73.

²⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Темпора, 2013. – Кн. 2. – 628 с.

²¹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 83, 84.

²² Там само. – С. 89–90.

²³ Там само. – С. 94.

інтелігенції. Як бачимо, удар по українській культурі був ще більшим, ніж удар по селянству”²⁴.

Голодомор 1933-го року В. Мороз називає макабричною вершиною сталінських тридцяти років в Україні, аналізуючи його причини та наслідки, наголошує на національному аспекті. “Трагедію 33-го року, – пише він, – Москва розглядала в першу чергу як етап у боротьбі з українським національним відродженням. Аграрний і національний аспекти трагедій були зв’язані в один тісний вузол. [...] Реальною причиною смерті тих, що вмирали у 1933 році, була дійсно їх українська національність”²⁵.

У розділі про Західну Україну в 1929–1939 рр. В. Мороз сконцентрував свою увагу на двох основних питаннях – діяльності Організації Українських Націоналістів та подіях в Карпатській Україні. Якщо двадцять років він називає “десятиріччям виживання українських структур, які сформувалися і зміцніли у попередню, «австрійську епоху»”, то, починаючи з 1929 р., “все вже мало іншу тональність”, зумовлену створенням та діяльністю ОУН. Безсумнівно, всі процеси, які відбувалися на західноукраїнських землях у передвоєнному десятиріччі, так чи так проходили під знаком Організації Українських Націоналістів. Ідеологія та безкомпромісна боротьба ОУН сформували покоління, моральним імперативом якого стало гасло “Здобудеш Українську Державу або згинеш в боротьбі за Неї!”. У цьому контексті має рацію В. Мороз, який говорить про “своєрідний духовний ренесанс на Західній Україні у тридцять років минулого століття”²⁶.

Якщо у першому томі своєї праці він чимало уваги приділяє твору Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, то в другому зосереджується на визначальних роботах з ідеології українського націоналізму: “Націоналізмі” Дмитра Донцова, “Листах до братів-хліборобів” В’ячеслава Липинського, “Націократії” Миколи Сціборського, “Призначенні України” Юрія Липи.

Події в Карпатській Україні 1938–1939 рр. В. Мороз називає другою українською спробою створити Незалежну Українську Державу у двадцятому столітті. На його думку, суть тогочасних подій найкраще виражають слова Михайла Колодзінського – військового референта ОУН і начальника штабу “Карпатської Січі”: “У словнику українського націоналіста немає слова “капітуляція”. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!”.

Події на Закарпатті у 1938–1939 рр., тобто надання цьому краю автономії, а далі проголошення незалежності й агресія Угорщини спонукали В. Мороза поставити питання про час початку Другої світової війни. Фактично, першим порушив цю проблему Петро Стерчо, який у своїй праці наголосив: “Оборонна війна Карпатської України проти Мадярщини – це, властиво, початок другої світової війни”²⁷. Згодом ця версія прозвучала в роботах інших істориків²⁸. В. Мороз у своєму дослідженні розставив, так би мовити, концептуальні наголоси: “першими, хто відважився воювати проти гітлерівської коаліції, були Українці! І що ми

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 101, 106–107.

²⁶ Там само. – С. 127.

²⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів, 1994. – С. 219.

²⁸ Полянський О. До питання про причини, характер і наслідки Другої світової війни для України / О. Полянський // Мандрівець. – 1995. – № 3. – С. 73–78.

воювали всього два тижні – це не принципове. Поляки в 1939 році теж воювали всього 17 днів. Але ... Вони не здалися! А ми зробили це ще перед Поляками”²⁹. До речі, С. Кульчицький, не заперечуючи загальноприйнятої дати початку Другої світової війни – 1 вересня, теж зауважує, що: “Бої на Закарпатті розгорталися за півроку до початку Другої світової війни. Так сталося, що країни-агресори на чолі з нацистською Німеччиною зустріли перший збройний опір саме в Україні. Цей опір чинила незалежна українська держава, яка народилася й загинула в один день”³⁰. Зважаючи на те, що лише в останні роки з’являються публікації, автори яких роблять спроби порушувати питання про український рахунок у цій чужій для них війні, актуально звучить теза В. Мороза: “Ми ще не тільки не поширили в світі, але ще й не створили українську концепцію II світової війни”.

Друга важлива проблема, яку аналізує історик – це причини і наслідки розколу ОУН. Симпатик бандерівців, В. Мороз цікаво трактує це “дражливе” питання. Мусимо визнати, що він “відсунув на бік” свої політичні симпатії і пише як незаангажований, об’єктивний історик. У книзі йдеться про те, що А. Мельник і його оточення надто “засиділись” у Берліні й дивилися на тогочасну політичну ситуацію “берлінськими” очима, тобто втратили відчуття української реальності. А на українській землі діяли т. зв. “крайовики” і вони бачили ситуацію зовсім інакше, порівняно з “берлінським керівництвом”. Звідси В. Мороз робить висновок: “Так, що коли повернутися до (довгої і нудної) теми вияснення “бандерівсько-мельниківських” стосунків з неминучим питанням у фіналі: а хто ж мав рацію і хто не мав рації?” – то мабуть, найлогічнішим буде висновок: ніхто не мав рації (підкреслення наше – О. П.). Бо Україна потребувала в 1940 році [...] моно-моно-монолітної твердої, як карпатський камінь Довбуша, Організації Українських Націоналістів. Бо тільки такою монолітною мовою можна було говорити з Гітлером. [...] Розкол ОУН на бандерівців і мельниківців був у 1940 році неминучим (хоч і дуже небажаним з точки зору майбутньої української перспективи)”³¹.

Але центральним аспектом цього розділу, на думку В. Мороза, є тема про Українську Повстанську Армію. Він вважає, що УПА – це “найвагоміша продукція, на яку Україна спромоглася у II-й світовій війні”³². Автор коротко характеризує історіографію питання, зазначаючи, що про УПА написано дуже багато праць. Але, в книзі він здебільшого посилається на відому роботу Петра Мірчука, що вийшла ще 1953 року³³, зовсім не враховуючи понад 50 томів “Літопису Української Повстанської Армії” (основної серії), більше двадцять томів “Літопису УПА” (київської серії), понад десять книжок серії “Літопис УПА – Бібліотека”, майже тридцять книг серії “Літопис УПА – події і люди”, а також ґрунтовні колективні монографії, що побачили світ в останні роки³⁴.

²⁹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 162.

³⁰ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 318.

³¹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 177, 180.

³² Там само. – С. 193.

³³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – 318 с.

³⁴ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2004. – Вип. 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – 296 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – Київ: Наукова

До ключових тем В. Мороз відносить питання про взаємини бандерівців, мельниківців і бульбівців у процесі створення УПА. Він підкреслює, що кожне із цих угруповань намагалося створити власну збройну силу, але, на щастя, до цього не дійшло, оскільки бандерівці зуміли об'єднати всі збройні формування в єдину УПА, у складі якої воювали всі українські патріоти незалежно від організаційної чи партійної належності. Очевидно, що завдяки цьому Армія Нескорених зуміла успішно протистояти Німеччині, СРСР і Польщі протягом більше десяти років. Справді, це була армія без держави, тактику якої використовували партизани Че Гевари в Латинській Америці, афганські моджахеди, вивчали у військових академіях не однієї країни світу.

В. Мороз порушує також тему “польських жертв” на Волині у 1943 р. Його книжка вийшла у 2012 р., а писалася, звичайно, дещо раніше, тож автор не міг знати, що у 2016 р. польський сейм прийме резолюцію про “геноцид” поляків на Волині у 1943 р. і шалену антиукраїнську істерію з цього приводу, включно з явно наклепницьким фільмом “Волинь”, в якому, між іншим, зніматимуться й деякі львівські та тернопільські актори. А деякі вітчизняні історики *de facto* підтримають резолюцію польського сейму, в якій, на їхню думку, засуджуються лише українські націоналісти й УПА, а не весь український народ. Це вже не вперше ООН і УПА, в їхніх інтерпретаціях – негативна сторінка української історії. Так гадають і певні політики, журналісти, погляди і аргументація яких викладена у збірнику “Страсті за Бандерою”³⁵.

Як же трактує це питання В. Мороз? Він вважає, що волинські події 1943 року – це спровокована агресія. “Польські політики, – пише він, – дуже довго провокували Українців (досить згадати лише події в час польського панування 20–30-х років, між двома світовими війнами). І дочекались нарешті відплатної реакції Українців у час II-ї світової війни. [...] неупереджена людина перш за все скаже: Українці ж не вбили у 1943 році жодного Поляка у Варшаві! Українці просто виганяли чужого колонізатора із своєї, волинської землі”³⁶. Для когось така аргументація може видатись надто спрощеною, але у своїй суті вона логічна й історична, як і дії українців в роки Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького чи під час Коліївщини. Звичайно, ретроспективний погляд на ці драматичні події в українських і польських істориків був і буде різним, як і різним буде трактування палестинсько-ізраїльського конфлікту істориками й суспільством обох народів. Аналогічних прикладів можна навести багато. Справа не в оцінці минулого, а в пошуку шляхів взаємопорозуміння у майбутньому. Але спосіб, яким пропонують шукати порозуміння згадані вище історики – ціною зречення національної історії й національних героїв – є абсолютно неприйнятним. Тому “спрощені” трактування Валентина Мороза є значно об’єктивнішими за “наукові” інтерпретації його противників.

Завершальний шостий розділ книги В. Мороза “Україна після II-ї світової війни” охоплює 1945–1953 рр. Як і в попередніх, автор визначає пріоритетні теми розділу, які зазвичай є концептуальними. Виклад матеріалу розпочинається із

думка, 2005. – 496 с.; Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів, 2007. – 352 с.; Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – Львів, 2012. – 588 с.

³⁵ Страсті за Бандерою: статті, есеї. – Київ: Грані-Т, 2010. – 397 с. – (De profundis).

³⁶ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. – С. 199, 201.

висвітлення адміністративно-територіальних змін в Україні у повоєнний період. Історик вважає, що чи не найбільшим результатом Другої світової війни для України був “Ріст”: “величезна більшість українських земель опинилася в складі єдиного адміністративно-державного організму – УРСР. [...] І важливість цього факту важко переоцінити”³⁷. Розповідаючи про зміни кордонів між Україною і Чехословаччиною, а також Польщею та Румунією, дослідник зазначає, що лише 85% західно-української території опинилися в складі УРСР, а 15% і далі залишилися в чужих державах. Це т. зв. Закарпаття (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина), яке Москва віддала Польщі; Пряшівщина (західна частина Закарпаття), що залишилася у складі Чехословаччини; території в Румунії, де українці становлять більшість населення (південна Буковина й Мармароцина). В книзі також зауважується, що більшість населення Кубані, південної Вороніжчини й західного Дону – це українці, як і населення Берестейщини і Пінщини, які Сталін віддав Білорусі.

Вважаємо, що в нинішніх обставинах, коли територіальні претензії до України висувають і Росія, і Угорщина, і Румунія, і Польща, проблема етнічних українських земель мала б активніше порушуватися як українськими істориками, журналістами, політиками, так і загалом українською державою.

Важливе місце в книзі В. Мороза займають питання про повоєнну політичну, економічну та духовно-культурну ситуацію в Україні. Він не переоцінює ролі України та Білорусії в заснуванні ОУН, а вважає, що “Москві потрібні були додатково ще два статисти (український і білоруський), щоб мати при голосуванні в ООН не один, а три голоси”³⁸. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви, боротьба з т. зв. “буржуазним націоналізмом і космополітизмом”, тобто українцями і євреями, голод 1946–1947 рр., перетворення України на сировинний придаток московської імперії, масові репресії – це лише частина проблем, які висвітлив у своїй праці В. Мороз.

Він надзвичайно образно у властивій йому іронічно-саркастичній манері малює гротескную картину тогочасних радянських реалій. “Крім газопроводу Дашава – Київ, було споруджено також газопровід Дашава – Ленінград. Як результат – ресурси прикарпатського газу були розтринькані в рекордно короткий час. [...] З українських Карпат возили ліс не тільки на шахти Донбасу ..., але й у ... Кузбас! За кілька тисяч кілометрів! (Тобто: возили ліс ... до лісу!?). Бо ж сам Кузбас розташовано у тому ж таки лісі; і ще й навколо на кілька тисяч кілометрів – безкінечний сибірський ліс ... Практично вибір означав (як і в попередні імперські епохи) для України бездонну бочку, в яку сипали без кінця всі українські ресурси! [...] Тепер у цю бочку сипалися не лише українські матеріальні ресурси – але також і людські ресурси. У цю бочку “вкинули” після другої світової війни мільйони українських людей ... Як результат – Українці стали більшістю в “населенні” сталінських таборів”³⁹.

Ще однією важливою темою заключного розділу книги В. Мороза є “український опір чужій імперській системі”, тобто повоєнна боротьба УПА та збройного підпілля ОУН. Стисло розглянувши основні проблеми боротьби УПА, історик ставить принципове запитання – як могло підпілля УПА так довго втриматись в

³⁷ Там само. – С. 219, 220.

³⁸ Там само. – С. 225.

³⁹ Там само. – С. 236, 238.

умовах неймовірного, як він пише, “кагеб’ярського” тиску, і наголошує: “це ж по суті світовий рекорд в історії партизанських рухів”. На його думку: “втримались переважно ті групи, які відірвались од “великих зв’язків” і замкнулись у власних “бункерах”. І робили це не так логікою, як інтуїцією”. Керівники підпільних груп, які мали вроджений талант бути підпільним лідером, втямили: на “великі зв’язки” уже “сіло” КГБ через своїх запроданців. І тому треба замкнутися у своїх “криївках”. Отакі групи як правило й вижили – і то аж до “оксамитової революції 1989 року...”⁴⁰. В іншій своїй праці В. Мороз підкреслює: “Після розбиття органами НКВД масової мережі ОУН – УПА окремі законспіровані групи ще довго були діяльними... Так, 1963 року коло Бережан (Тернопільщина) відбувся бій групи українських підпільників із загоном КДБ... Факт, що ще у 1963 році існувала добре законспірована група, яка жила законами часів УПА..., свідчить про глибоке коріння повоєнного підпілля”⁴¹.

Звичайно, конспірація допомогла окремим підпільникам протриматися аж до проголошення незалежності у 1991 р. Так, І. Патриляк – автор найновішої та найгрунтовнішої монографії на цю тему, зазначає, що “останньою ланкою підпілля, яка протягом 1959 р. виявляла деяку активність, була група колишнього члена Подільського окружного проводу ОУН П. Пасічного, до якої входили його дружина М. Пальчак і О. Цетнарський”⁴². За інформацією КГБ, група “тероризувала партійний актив” у селах і зривала заходи радянської влади. У червні 1959 р. підпільники здійснили невдалу спробу ліквідувати офіцера КГБ Піддубного, а в жовтні застрелили лейтенанта КГБ В. Стороженка. Лише у квітні 1960 р. повстанська група була ліквідована⁴³. До речі, у згаданій статті В. Мороза з приводу цих подій подано помилкову дату – 1963 р., а в іншого відомого дослідника цієї проблематики – Ю. Киричука, теж неправильна дата – 1961 р.⁴⁴.

Звернемо увагу, що це не була остання збройна сутичка підпілля ОУН з репресивно-каральним апаратом тоталітарного СРСР. Окремі підпільники продовжували чинити пасивний та активний опір і в наступні роки. Так, на Підгаєччині, Сколівщині, Сокальщині деякі члени збройного підпілля ОУН протрималися до 1964 р., а в квітні 1965 р. підпільник Петро Балюк в с. Улашківці на Чортківщині під час спроби арешту вчинив збройний опір і вбив голову сільради⁴⁵. Власне цю збройну сутичку можна вважати останньою в героїчній боротьбі УПА та підпілля ОУН за самостійність України. Лише на початку 1970-х рр. вийшов з підпілля повстанець І. Біда з с. Старичі на Яворіщині. До грудня 1980 р. діяв у підпіллі на Турківщині Дмитро Козловський – “Голуб”. Член СБ ОУН М. Маньовський заявляв, що ніколи не скориться советській владі й помер у підпіллі в с. Угрин на Чортківщині у 1989 р. Тільки після проголошення незалежності України в серпні 1991 р.

⁴⁰ Там само. – С. 247.

⁴¹ *Мороз В.* Шістдесяті роки в Україні / В. Мороз // *Всесвіт*. – 1993. – № 9–10. – С. 185.

⁴² *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...”. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух, 1939–1960 рр.: монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – С. 548.

⁴³ Там само. – С. 549.

⁴⁴ *Мороз В.* Шістдесяті роки в Україні. – С. 185; *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.

⁴⁵ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...”. – С. 549; *Мороз В.* Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях / В. Мороз // *Визвольний шлях*. – 2002. – Серпень. – С. 86.

вийшов з підпілля повстанець Я. Галащук з Тлумача. Надрайонний провідник ОУН Збаражчини Ілько Оберешин легалізувався лише після грудневого референдуму у 1991 р., а О. Ференчак переховувався у с. Вишнівка на Рогатинщині до 1992 р.⁴⁶.

Висвітлюючи ці героїчні і трагічні сторінки боротьби українського народу, не можна оминати драматичного і складного питання про ганебну роль у придушенні руху Опору, як пише Валентин Мороз: “своїх запроданців”. А вже на липень 1946 р. агентурно-інформаційний апарат УМДБ лише у Станіславській області становив 6 405 осіб, з яких 641 агент, 142 резиденти, 5 572 інформатори⁴⁷. Принагідно зазначимо, що проблема зрадництва надзвичайно детально висвітлена у книзі М. Андрусяка⁴⁸, на основі джерел він наводить численні факти запроданства і зради, перелічує десятки імен і подає унікальні фотографії цих перевертнів.

Емоційну картину цієї трагедії знаходимо у спогадах учасниці збройної боротьби УПА, члена ОУН – Стефанії Січко. Вона зазначає: “якими величезними були масштаби провокаторства, як криївки було посновано енкаведистськими посіпаками, як людина, що її знали не один рік! – досягла високого чину, героїзм її сягав легендарних висот – раптом, у момент останній смертний – нападу на схрон загону енкаведистів, діставала документ (чи може, казала якийсь пароль), і на очах приголомшених повстанців, в останні миті їхнього життя, “героя” виводили як свого, а їх усіх знищували. [...] На кінець 40-х криївки гинули одна за одною, недовіра, відчуття, що твій найближчий товариш завтра може виявитися енкаведистським засланцем, який уже видав твій бункер, досягли великого розмаху, нищили рух із середини. І, звісно, при найменшій підозрі рука тяглася до зброї: зрадник! Ніхто не порахує, скількох знищили не зрадників, а скільки московських агентів залишилося серед нас, і сьогодні тут ходять...”⁴⁹.

І. Патриляк наводить приголомшливі цифри втрат УПА та ОУН. За роки боротьби комуністичні карателі знищили: “563 проводи ОУН різного рівня, в тому числі Головний провід, 10 крайових, 32 обласних і окружних, 84 надрайонних, 463 районних, 1 888 груп збройного підпілля. Серед загиблих і полонених підпільників був 21 член Головного проводу, 154 члени крайових, 57 – обласних і 303 окружних проводів, а також 2 800 членів надрайонних і районних проводів, 4 000 керівників окремих груп підпілля. Загинули або потрапили в полон 81 командир Воєнних округ і Груп УПА, 59 курінних і 326 сотенних командирів лісової армії. У боях і під час каральних експедицій більшовиків було вбито 155 108 повстанців, симпатиків підпілля і випадкових осіб. 1 746 учасників визвольного руху полягли в Центральній і Східній Україні. 76 753 особи за наказом командування або під тиском жорстоких обставин боротьби вийшли “з повинною” і легалізувалися. 103 866 осіб були арештовані за участь у повстанському русі, з них 87 756 осіб засудили до різних строків позбавлення волі. За даними КГБ, повстанці були причетними до

⁴⁶ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях. – С. 87; Оберешин І. Півстоліття в підпіллі / І. Оберешин. – Тернопіль, 2002. – 104 с.

⁴⁷ Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 34.

⁴⁸ Андрусяк М. Останні з когорти “залізних” / М. Андрусяк. – Коломия: Вік, 2012. – 448 с.

⁴⁹ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади / С. Кириченко. – Київ: Смолоскип, 2013. – С. 426.

14 424 бойових акцій, в яких загинуло 30 676 осіб, що, очевидно, є применшенням реальної кількості втрат більшовицького режиму”⁵⁰.

Ми вважали за доцільне навести ці факти і цифри, адже загинув цвіт нації, її еліта. А тих, хто вцілів, переполовинили – національно свідомих, які в різні способи були пов’язані чи підтримували УПА та підпілля ОУН, депортували з України, інших залякали, зламали морально і частина із них пішла на співробітництво з системою. Наслідки цього відчуваємо до сьогодні на всіх рівнях.

Третя книга Валентина Мороза “Україна у двадцятому столітті” хронологічно охоплює 1953–2000 рр. У вступі автор пояснює особливості завершального тому своєї праці. Він зауважує, що окремі її розділи писалися в різний час, тому “тональність цих двох частин книги звучить по-різному”⁵¹. Справді, часова різниця у написанні окремих розділів сягає тридцяти років, тому доволі помітними є не лише способи і система аргументації, а й стилістика цих текстів. Інколи це різночасся написання призводить до застарілих висновків, які не відповідають сьогоденній ситуації в історіографії. Наприклад, автор пише: “По суті, все написане до цього часу про українські 60-ті роки, є полемікою або журналізмом”⁵². На середину 80-х років минулого століття таке твердження було справедливим, але на 2016 рік, коли вийшов третій том “Україна у двадцятому столітті”, це не відповідає дійсності, адже лише в останні роки вийшли серйозні монографічні дослідження Г. Касьянова⁵³, А. Русначенка⁵⁴, Ю. Данилюка й О. Бажана⁵⁵, О. Обертаса⁵⁶, енциклопедичний довідник “Рух опору в Україні”⁵⁷, збірник документів “Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)”⁵⁸, численні спогади учасників руху, зокрема І. Дзюби⁵⁹, В. Лісового⁶⁰, С. Кириченко⁶¹, Є. Сверстюка⁶²,

⁵⁰ Патрляк І. “Встань і борись! Слухай і вір”... – С. 550.

⁵¹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя. 1953–2000 рр. – С. 5.

⁵² Там само. – С. 7.

⁵³ Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1993. – 224 с.

⁵⁴ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.; *Його ж. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років* / А. Русначенко. – Київ: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – 324 с.

⁵⁵ Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – 616 с.

⁵⁶ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – Київ: Смолоскип, 2010. – 300 с.

⁵⁷ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [гол. ред. О. Зінкевич]. – Київ: Смолоскип, 2010. – 804 с.

⁵⁸ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / [упоряд. В. Даниленко]. – Київ: Смолоскип, 2013. – 736 с.

⁵⁹ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямиї / І. Дзюба. — Київ: Криниця, 2008. – 928 с.

⁶⁰ Лісовий В. Спогади. Поезії / В. Лісовий; [упоряд. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова]. – Київ: Смолоскип, 2014. – 664 с.

⁶¹ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади / С. Кириченко. – Київ: Смолоскип, 2013. – 920 с.

⁶² Сверстюк Є. На полі честі: у 2 кн. / Є. Сверстюк. – Київ: Кліо, 2015. – Кн. 1: Невже то я?: спогади і роздуми / [упоряд. О. Сінченко]. – 364 с.; Кн. 2: Наш сучасник Євген Сверстюк / [упоряд. В. Овсієнко]. – 597, [24] с.

М. Руденка⁶³, М. Мариновича⁶⁴, Р. Корогодського⁶⁵, Р. Мороз⁶⁶, багатотомники В. Чорновола⁶⁷, Л. Лук'яненка⁶⁸ та багато ін.

Очевидно, що використання цих матеріалів суттєво розширило б та збагатило фактами й концептуальними висновками рецензовану монографію. Але В. Мороз у своєму дослідженні використав таку джерельну й історіографічну базу, яку вважав за потрібне. Це, так би мовити, його авторське право.

У зв'язку з цим стає зрозумілішою ситуація з відомим гостро полемічним есеєм В. Мороза “Серед снігів”. Так, О. Обертас зазначає: “занадто різкий осуд покаяльної заяви” І. Дзюби з боку В. Мороза в есе “Серед снігів” – був негативно сприйнятий у колі шістдесятників, зокрема Є. Сверстюком, В. Чорноволом, В. Стусом та І. Світличним, хоч автор статті, за визначенням багатьох, мав рацію: “Просто він знехтував делікатну етику, на якій тримався світ шістдесятників”⁶⁹. Останні слова належать земляку В. Мороза – Євгенові Сверстюку. Інший відомий шістдесятник – Іван Світличний, порушуючи тему “каяття” І. Дзюби і “гніву” В. Мороза, звертає увагу на певний егоцентризм автора есею “Серед снігів”, його небажання прислухатися до думки багатьох ключових учасників руху: “Валентин уміє чути тільки себе”⁷⁰. З таким трактуванням не погоджується С. Лис, який вважає, що Мороз мав право висловити у такій гострій формі свою думку про заяву Дзюби, але водночас, припускає, що “намагання спрощеного трактування” есею “Серед снігів”, насамперед як випадку Валентина Мороза проти Івана Дзюби, походило з кабінетів “особливо пильних органів”⁷¹.

Ми детальніше зупинилися на цьому питанні, щоб порівняти, як же трактує його сьогодні В. Мороз у третьому томі “Україна у двадцятому столітті”. Розділ, в якому висвітлюється це питання, має оригінальну назву – “Від сталінізму до “хрущовської відлиги”. “Перехідні групи” і налічує 68 с. із 187-ми всієї книжки. При цьому у ній п'ять розділів, тобто помітна певна диспропорція в обсязі окремих розділів. Перший розпочинається з аналізу діяльності т. зв. “перехідних груп”, які ще один учасник руху – Іван Гель, називає “проміжними”⁷². В. Мороз зазначає, що в першій половині 50-х рр. ще діяло підпілля ОУН-УПА, а наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. почали формуватися своєрідні “перехідні” групи, члени яких були

⁶³ Руденко М. Найбільше диво – життя: спогади / М. Руденко. – Київ: Канадський Інститут Українських Студій: Таксон, 1998. – 560 с.

⁶⁴ Маринович М. Всесвіт за колючим дротом: спогади і роздуми дисидента / М. Маринович. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2016. – 535 с.

⁶⁵ Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники / Р. Корогодський; упоряд. М. Коцюбинська [та ін.]. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2009. – 656 с.

⁶⁶ Мороз Р. Проти вітру: спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо. – 213 с.

⁶⁷ Чорновіл В. М. Твори: в 10 т. / В. М. Чорновіл; гол. редкол. А. Пашко. – Київ: Смолоскип, 2002.

⁶⁸ Лук'яненко Л. З часів неволі: у 4 т. / Л. Лук'яненко. – Київ: [б. в.], 2002–2012; *Його ж.* Тут мій дух: зб. статей / Л. Лук'яненко. – Київ: Тамподек XXI, 2013. – Т. 1: 1988–2002 рр. – 311 с.; Т. 2: 2003–2009 рр. – 303 с.

⁶⁹ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика... – С. 139.

⁷⁰ Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. Гель. – Львів: Часопис, 2013. – С. 259.

⁷¹ Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав, як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк: Твердиня, 2008. – С. 40.

⁷² Гель І. Виклик системі... – С. 101–168.

виховані на традиціях ОУН та УПА. До таких “перехідних” груп він відносить “Об’єднану партію визволення України”, “Український національний комітет”, “Український національний фронт”, “Українську Робітничо-Селянську Спілку”.

Зауважимо, що сучасні дослідники фіксують значно більшу кількість нелегальних організацій, які діяли в Україні у повоєнні роки. Так, А. Русначенко пише, що лише впродовж 1954–1959 рр. в Україні було викрито й ліквідовано 183 націоналістичні та антирадянські групи, а за антирадянську діяльність засуджено 1979 осіб, ще з 1300 особами проведено т. зв. профілактичну роботу⁷³.

Але повернімося до книги В. Мороза, зокрема першого розділу, в центрі уваги якого рух шістдесятників. Він вважає символом шістдесятництва Івана Дзюбу і навіть називає розділ своєї книги – “Дзюба – етап”. Зауважимо – ще однією символічною, знаковою постаттю шістдесятництва, безперечно, був і Валентин Мороз. Саме його есеї, поруч із працею І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”, статтею Є. Сверстюка “З приводу процесу над Погружальським”, поезіями і “Щоденником” В. Симоненка, М. Холодного, були найбільш популярними у самвидаві. У цьому контексті надзвичайно цікаво подивитися, як з відстані сорока п’яти років (1970 – “Серед снігів”; 2016 – “Україна у двадцятому столітті”) В. Мороз характеризує свого товариша по боротьбі – І. Дзюбу, адже вони обоє належать до тих обранців Долі, які продовжують творити і в наш час. Уже відійшла у засвіти більшість їхніх побратимів, залишилися одиниці, які підхопили естафету визвольної боротьби з рук членів ОУН та вояків УПА.

Отже, есеї Валентина Мороза “Серед снігів” написаний в лютому 1970 р. під час короткотривалого перебування на волі (перше ув’язнення закінчилося 1 вересня 1969-го, а вдруге заарештований 1 червня 1970-го). За цих вісім місяців, крім статті “Серед снігів”, підготував гостропубліцистичні есеї “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан”, що поширювалися у самвидаві і мали широкий резонанс, насамперед серед інтелігенції. Очевидно, що пасивні учасники руху Опору сприймали ці тексти “на ура!”, нелегально поширювали їх у різних середовищах, в тому числі студентському, передруковували, переписували, незважаючи на небезпеку неминучого покарання у випадку виявлення “компетентними органами”. Деяко по-іншому сприймали поширення цих текстів, зокрема есею “Серед снігів”, самі учасники дисидентського руху. Адже в ньому В. Мороз категорично і гостро засудив так звану “покаянну заяву” І. Дзюби, позицію І. Драча і Д. Павличка та порушив низку морально-етичних проблем поведінки української інтелігенції, зокрема шістдесятників, в умовах репресій і арештів, що їх здійснював тоталітарний комуністичний режим в Україні. В. Мороз хотів бачити їх “аристократами духу”, сенс життя яких – “в апостольському горінні”. Тому він виставив для них максимально високу планку, не врахувавши, що не кожен був готовий “згоріти” – піти на пряму конфронтацію з режимом і, відповідно, бути засудженим, ув’язненим і втратити все, включно з життям. Нині, з відстані часу, бачимо і розуміємо, що були безкомпромісні жертвовні постаті борців, які не поступилися ні “на йоту” своїми принципами і переконаннями й були знищені імперською радянською системою, як-от Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко та інші відомі і безіменні Герої, але були й такі, хто не витримав, зламався, відрікся, пішов на компроміс, а інколи й на співробітництво із системою.

⁷³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... – 720 с.

Як же ці питання розглядає В. Мороз у книзі “Україна у двадцятому столітті”? Аналізуючи рух шістдесятників, автор звертає увагу, що його характерною рисою була відсутність формальної організації з фіксованим членством та керівництвом. “З кінця 50-х років в Україні, – пише він, – розгорнувся рух у формі культурно-літературного відродження. Але у зв’язку з відсутністю інших аспектів організованого життя він узяв на себе набагато ширші функції, ніж це звичайно буває. [...] Література була не просто літературою. Вона несла на собі значно ширше навантаження. Не випадково прапором українського відродження 60-х років став не професійний підпільник, політик чи економіст, а літератор Іван Дзюба”⁷⁴.

Далі історик детально висвітлює місце і роль І. Дзюби в українському національно-визвольному русі 60-х рр. Тональність його оповіді значно спокійніша, ніж у згадуваному есеї “Серед снігів”. Він підкреслює, що з появою книги “Інтернаціоналізм чи русифікація” І. Дзюба стає не лише голосом, а й прапором українського відродження 60-х років. Своїм дослідженням, пише В. Мороз, І. Дзюба “дав читачеві цілу енциклопедію з націології (хоч ніде не вживає цього терміна), метою якої було обґрунтувати необхідність боротьби з асиміляцією у сучасному світі”⁷⁵. Однією з найбільших заслуг І. Дзюби, на думку автора, є те, що він “аргументовано, документально на очах читача збудував міст між старим царським імперіалізмом і новим сталінсько-хрущовським”⁷⁶. Більше того – “жодний національний Самвидав не спромігся покласти на стіл такої синтетичної, узагальнюючої праці, як книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»”⁷⁷, в якій: “Дзюба досягає таких глибин в аналізі російського шовінізму, яких ще не було до того в Самвидаві 60-х років”⁷⁸. “Іван Дзюба сміливо розвінчує одну з головних імперіалістичних тез Москви, – наголошує дослідник, – яка, власне, становить тепер “цемент” для імперського почуття, тезу про ту “прогресивну роль”, яку виконував “великий російський народ” скрізь, куди приходив як завойовник. Механізм цієї концепції збудований так хитро, що людина, вихована на ній, поступово приходять до висновку: ніякого російського колоніалізму не було. Була лише “прогресивна місія російського народу”, який усе кругом визволяв і поліпшував”⁷⁹.

Цей висновок В. Мороза сьогодні звучить особливо актуально. Адже нинішня русифікація України фактично продовжується на всіх рівнях – досі не скасовано антиукраїнський й антиконституційний мовний закон Ківалова–Колесниченка, теле- й радіоефір, навіть попри введення певних квот, російський як не за мовою, то за духом. За таких обставин, з одного боку, маємо потужний наступ “русского міра” й пряму збройну агресію московської воєнщини, а з іншого – антиукраїнську діяльність “п’ятої колони” Росії, якій свідомо чи напівсвідомо підігрують адепти глобально-космополітичного погляду на історію, які взялися критикувати етноцентричне бачення української історії та заперечувати його пізнавальні можливості.

⁷⁴ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя... – С. 34, 36.

⁷⁵ Там само. – С. 45.

⁷⁶ Там само. – С. 48.

⁷⁷ Там само. – С. 49–50.

⁷⁸ Там само. – С. 76.

⁷⁹ Там само. – С. 63.

У цьому контексті варто зацитувати самого І. Дзюбу: “І що за такий особливий народ – єдиний у всьому світі, який ошаслилював усі інші, сам будучи одним з найнещасніших, і який дарував іншим те, чого сам не мав?”⁸⁰.

Якщо в есеї “Серед снігів” критика і претензії до І. Дзюби звучать максимально полемічно й емоційно, то в монографії “Градус звинувачень” суттєво понижено. В. Мороз робить наголос насамперед на внеску І. Дзюби в наукову критику облудності комуністичної системи та здійснюваної нею політики русифікації й асиміляції націй шляхом їхнього злиття у т. зв. “єдиний радянський народ”. Він підкреслює, що І. Дзюба аргументовано показав колоніальну політику Москви супроти України та інших неросійських республік і для підтвердження своїх висновків широко цитує його: “Те, що марксизм-ленінізм розцінював, як колоніальний розбій та загарбницькі походи [...] тепер прославляється як “доблесть русского народа”. [...] “Реабілітація” колоніального спадку Російської імперії як “предка” СРСР все ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику...”⁸¹

На тлі зваженої, об’єктивної оцінки праці І. Дзюби та його участі у русі шістдесятників критичні зауваження В. Мороза цього разу сприймаються дещо спокійніше. Наприклад репліка: “Діячі типу Дзюби не були готовими до формування позалегалітних структур. Це скінчилося трьома каяттями Івана Дзюби і переходом на режимні позиції”⁸². З першою її частиною можна погодитись, зауваживши при цьому, що І. Дзюба та чимало його однодумців не ставили собі за мету створювати нелегальні структури. Вони обрали свій шлях, свою нішу в українському національному русі, а от чи перейшов І. Дзюба на “режимні позиції” – твердження доволі неоднозначне. Те, що написав і зробив І. Дзюба у шістдесятих, як і його титанічна, багатоаспектна праця сьогодні, засвідчують одне – кожен із шістдесятників обирав свою стежу – свій спосіб взаємин з панівним режимом. Цей вибір визначався багатьма чинниками: особливостями характеру, станом здоров’я, сімейними особливостями і багато чим іншим. Не всі могли зайняти таку максимально безкомпромісну позицію, як Василь Стус, але вони теж зробили свій внесок у повалення “імперії зла”.

Другий розділ монографії Валентина Мороза “Дальший (“післядзюбівський”) етап українського самвидаву” виявився найкоротшим. Адже із 187 сторінок книжки на перший припадає 88 сторінок, на другий – 11, третій – 39, четвертий – 23 і п’ятий – 18, а на 5 сторінках подано бібліографію. До речі, зовсім не оновлену, найновіша праця із бібліографічного списку датується 1984 р. Зауважимо, що упродовж 90-х – 2015 рр. вийшли унікальні за своїм фактажем збірники документів, монографії, енциклопедичні видання, численні спогади учасників дисидентського руху й шістдесятників. Безперечно – їхнє використання суттєво поліпшило би науковий характер книги Валентина Мороза.

Отже, у другому “післядзюбівському” розділі автор аналізує праці таких представників українського самвидаву, як Євген Сверстюк, Михайло Осадчий, В’ячеслав Чорновіл та ін. Він, зокрема, зазначає, що: “З есеями Сверстюка в український Самвидав 60-х років увійшов особливий стиль: спокійний, аналітичний, не полемічний

⁸⁰ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – С. 102.

⁸¹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя... – С. 62.

⁸² Там само. – С. 70–71.

(або принаймі малополемічний). 60-ті роки тим і цікаві, що дали таку різноманітність стилів як Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола з його різкою публіцистичністю, яка реагувала моментально і влучно на важливіші явища українського життя»⁸³. І ще одне суттєве зауваження: «Самвидав 60-х років переріс загальнопубліцистичні рамки. У ньому з'явилися фахові праці з різних ділянок науки. Типовий приклад – історична праця М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»»⁸⁴.

У третьому розділі викладена хроніка основних подій 60-х років, або, як її називає В. Мороз, – «Календар». Розділ займає особливе місце в історичній концепції автора. Дослідник справедливо вважає, що український національно-визвольний рух у ХХ ст. був перманентним, не припинявся ніколи, в різні історичні періоди набирав різних форм, відбувався з різною активністю в усіх регіонах України. Історичне значення цього руху, на думку В. Мороза, полягає у «трьох вимірах». По-перше, він розкрив потужність українських визвольних ресурсів для самих українців і рішуче сприяв піднесенню національної свідомості в Україні. По-друге: «прилучив навіть тих російських дисидентів, які взагалі не дуже схильні визнавати права неросійських народів на усамостійнення, визнати окремішність українського народу та його право на національне самовизначення». Третій результат – найважливіший: світ побачив (уперше так виразно), що ідея української самостійності є реальністю і що трактування Советського Союзу як «Росії» є шкідливою фантазією. 60-ті роки переконали Захід, що в майбутньому він матиме справу з національно-визвольними революціями в ССРСР, а не з «російським питанням»⁸⁵.

Власне проблематика цього розділу нині активно досліджується українськими істориками, і в цьому вони досягли вагомих здобутків, які не враховані автором у його праці. Досить назвати монографії А. Русначенка⁸⁶ та збірники документів, упорядковані Ю. Зайцевим⁸⁷, в яких подана значно ширша панорама українського руху опору. Тобто на кінець 80-х початок 90-х рр. текст В. Мороза містив матеріали, з яких поставала хоча й не повна, але загалом об'єктивна картина українського національно-визвольного руху того періоду. Але на час виходу третього тому праці В. Мороза (2016) українська історіографія цього питання збагатилася такою кількістю праць, що не враховувати їх просто не випадає.

Подекуди у книжці трапляються дослівні повтори окремих абзаців⁸⁸, у бібліографії, вміщеній наприкінці книжки, найновіша література датована до 1984 р., а в посторінкових покликаннях бачимо літературу за 1986, 1991, 2000 рр. Великі документальні вставки, наведені в праці В. Мороза, доречніше було б винести у додатки. Тобто видавництво «Ліґа-прес», яке випустило у світ всі три томи книги В. Мороза, мало б ретельніше попрацювати з автором над уніфікацією покликань,

⁸³ Там само. – С. 91.

⁸⁴ Там само. – С. 99.

⁸⁵ Там само. – С. 137.

⁸⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... – 720 с.; *Його ж.* Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. Русначенко. – Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – 324 с.

⁸⁷ Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали / [упоряд. М. Дубас, Ю. Зайцев; наук. ред. Ю. Сливка]. – Львів: [б.в.], 2000. – 679 с.; Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали: у 2 т. – Львів: Афіша, 2005. – Т. 1 / [упоряд. і відп. ред. Ю. Зайцев]. – 704 с.

⁸⁸ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя... – С. 136–137; 140–141.

скороченням надто великих цитат, повторів та інших упущень, які загалом не змінюють суті і концепції відомого історика, але, все ж, надто помітні для спеціалістів загалом і для дослідників цього періоду й тематики зокрема.

Безперечно, Валентин Мороз як автор має свій стиль, свою систему аргументації, свою історичну концепцію. Їх він вистраждав своєю безкомпромісною боротьбою з тоталітарним комуністичним режимом, роками тюрми, заслання, вимушеною еміграцією, при чому в той час, коли більшість його ровесників успішно робила службу кар'єру і навіть подумати боялася про ті проблеми національного буття, про які писав і публічно порушував Валентин Мороз. Вони “по-максимуму” взяли все від компартійного режиму, а нині дуже часто теж не упускають свого шансу, але вже під маскою “суперукраїнських патріотів”. Колись вони у своїх писаннях славославили “розум, честь і совість” їхньої епохи, були запеклими борцями з т. зв. “українським буржуазним націоналізмом”, а нині, натягнувши вишиванки, ледве не більші націоналісти за Степана Бандеру.

Власне досліджуючи громадсько-політичну діяльність, наукову й публіцистичну спадщину В. Мороза, враховуючи особливості його характеру, як і те, що він і сьогодні активно присутній у публічному просторі, намагаємося об'єктивно висвітлити цю знакову постать нашої історії. А щодо певних упущень у двох останніх книгах його трилогії, то тут радше вина видавництва, яке не змогло чи не зуміло переконати автора в доцільності певного доопрацювання тексту.

Попри стислий “есеївський” характер третього тому, знаходимо тут і методологічні засади історичних досліджень Валентина Мороза. Наприклад, він підкреслює: “Сформування суспільної думки та форм соціальної активності відповідно до нової реальності після певних змін завжди запізнюється. Це історична закономірність. Як правило, ці феномени є сформовані згідно з вимогами вчорашньої ситуації, що вже стала минулим”⁸⁹.

Четвертий розділ своєї праці В. Мороз назвав “Брежнєвський нео-сталінізм”, що добре передає суть майже двадцятилітнього правління цього “застійного” уродженця Дніпропетровщини, який серед інших капесесівських генсеків відзначався особливою любов'ю до нагород, титулів і посад, за які тримався до останнього подиху. Звідти ж походив ще один відомий русифікатор В. Щербицький.

В. Мороз розглядає антиукраїнські репресії компартійного режиму 1972 р. та їхні наслідки й зауважує, що: “різдвяні арешти 1972 року були все-таки кінцем епохи”, а 1985 р. “був своєрідним переломним етапом в ситуації, що склалася”. При цьому він мав на увазі не стільки вступ на “кремлівський трон” останнього генсека КПСС і останнього президента СРСР М. Горбачова, як насамперед смерть за його правління чотирьох відомих діячів українського руху опору: Олекси Тихого, Валерія Марченка, Юрія Литвина і Василя Стуса. Уточнимо, що лише В. Стус був знищений компартійною радянською системою у вересні 1985 р., а О. Тихий загинув у травні 1984-го, Ю. Литвин – у вересні 1984-го, В. Марченко у жовтні ц.р.

Особливу увагу історик приділяє Василеві Стусу. Він пише, що тоді, коли советська система випустила на Захід О. Солженіцина разом з “вагонами його рукописів”, В. Стуса було вбито у пермському концтаборі. У книзі В. Мороза подається така версія тих трагічних подій: “Фактично доводиться говорити не про

⁸⁹ Там само. – С. 20.

одного Стуса, а про своєрідний дует: Стус-Солженіцин. [...] Саме тоді, як Стус помер у пермському новоствореному таборі, саме тоді Солженіцин виїхав на Захід. [...] Через деякий час він (В. Стус – *О. П.*) помирає у тій же кегебістській тюрмі, з якої вигнали на Захід Солженіцина”⁹⁰. Зауважимо, що О. Солженіцин виїхав на Захід 1974 р., тобто за десять років перед тим, як у концтаборі ВС-389/36 загинув Василь Стус. В одній “кегебістській тюрмі” вони теж не відбували ув’язнення.

Далі В. Мороз порушує важливе, але до кінця не з’ясоване, питання про висунення В. Стуса на Нобелівську премію. Він пише: “Вмерти йому допомогли. Для чого? А для того, аби не встиг отримати ту ж саму Нобелівську нагороду. Бо ... секрет тут в одній формулі: премудрі “«вічно нейтральні» шведи, що розкидають по світі Нобелівські нагороди, мають, виявляється, одне цікаве правило. Вони не дають Нобелівську нагороду посмертно – дають лише живим. А поезії Василя Стуса були висунуті саме тоді на Нобелівську нагороду. [...] Коли Стус помер у пермському таборі, інформація про це була передана з Москви [...] відразу ж на другий день [...] Москва була зацікавлена, щоби шведські “новелісти-нейтралісти” не встигли (не дай Боже) присудити Стусові Нобелівську нагороду. І тому поінформували [...] (всі світові засоби інформації) про смерть Василя Стуса фактично “через п’ять хвилин” після самого факту смерті. [...] Стуса просто вбили, доки він не встиг стати Нобелівським лауреатом”⁹¹. Тож логічніше писати не про “дует Стус – Солженіцин”, шляхи яких ніколи не перетинались, а про дві найяскравіші особистості того часу – Василя Стуса та Івана Дзюбу. Нині маємо достатньо матеріалів для глибокого розуміння не лише їхніх взаємин, а й сутності і моделей поведінки обох. Але про це – згодом, а зараз детальніше про висунення кандидатури Василя Стуса на Нобелівську нагороду.

Упорядник найновішого і найповнішого видання спогадів про В. Стуса, Василь Овсієнко зауважує: “У пресі, особливо до ювілейних дат, публікується багато статей про В. Стуса, зокрема й спогадів. Часом із прикрими помилками, які кочують зі статті в статтю (як-от про Нобелівську премію для Стуса)”⁹².

Так-от. Найдетальніше історію з висуненням В. Стуса на Нобелівську премію з літератури дослідив В. Кіпіані⁹³. Проаналізувавши всі доступні йому матеріали, він виокремив деякі питання, які, на його думку, потрібно “демистифікувати”. Дослідник зазначає, що автори численних публікацій “погоджуються з самим фактом висунення, наявністю достатніх підстав для відзначення Василя Стуса найпрестижнішою світовою премією в галузі літератури і безумовної невідповідності таємничої смерті поета”⁹⁴. У зв’язку з цим він порушує таке питання: “Чи було висунення українського поета на премію Нобеля?”. Описавши на основі джерел процедуру висунення, В. Кіпіані зауважує: “Щоб з’явитися у номінаційних списках Нобеля – 85, кампанія з “розкруткою” постаті і книг Стуса мала стартувати

⁹⁰ Там само. – С. 156–157.

⁹¹ Там само. – С. 157–158.

⁹² *Стус В.* Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / В. Стус. – Київ: ТОВ Вид-во “Кліо”, 2013. – С. 5.

⁹³ Там само. – С. 183–192.

⁹⁴ Там само. – С. 184.

не пізніше початку 1985 року, щоб встигнути підготувати бодай кілька листів від тогочасних літературних і суспільних авторитетів світового рівня”⁹⁵.

Для організації роботи наприкінці 1984 р. у Торонто створили “Міжнародний комітет для осягнення літературної нагороди Нобеля Василеві Стусу в 1986 р.”. Його головою проголосили доктора, професора Ярослава Рудницького, а серед багатьох членів бачимо також Валентина Мороза, який на той час проживав у Торонто. В. Кіпіані наголошує: “Ця інформація тягне на сенсаційну, адже до сьогодні вважається, що поета-дисидента мали відзначити роком раніше”⁹⁶, тобто у 1985 р., про що, зрештою, пише й В. Мороз у своїй книжці.

Наступна “демістифікація” В. Кіпіані стосується усталеної в літературі тези, що Василя Стуса на Нобелівську премію висунув відомий німецький письменник Генріх Бьолль. Справді, він доклав чимало зусиль для звільнення українського дисидента і двічі виступав із зверненнями до радянського керівництва з вимогою звільнити Василя Стуса. Водночас дослідник підкреслює, що йому не вдалося виявити жодних документів “про “Нобелівську ініціативу” ні Бьолля, ані якихось інших осіб”⁹⁷. З такою ініціативою, як бачимо, виступив “Міжнародний комітет”, до складу якого входив і Валентин Мороз. Очевидно, що його сподади про діяльність комітету суттєво доповнили б інформацією з цього питання.

Тим часом В. Кіпіані у своєму дослідженні ставить три категоричні запитання: 1) що конкретно було зроблено “Міжнародним комітетом” для надання літературної нагороди Нобеля Василеві Стусу в 1986 році? 2) Чи “Міжнародний комітет” підготував переклади творів Василя Стуса на англійську та інші світові мови? 3) Чому про діяльність “Міжнародного комітету” не були поінформовані письменницькі організації, правозахисні спілки й навіть найбільші газети української діаспори? Висновок дослідника, який ґрунтується на всебічному вивченні документів, доволі сумний: “До моменту загибелі на Заході виходили нечисленні переклади поезії Стуса та його публіцистики. [...] Звичайно, цього було фантастично мало – і для зацікавленого українського, але англомовного читача, і, тим більше, для шведських академіків”⁹⁸.

Він зауважує, що у Музеї-архіві “Смолоскипа” зберігаються сотні прижиттєвих і посмертних публікацій про Василя Стуса, що були надруковані у чільних діаспорних і провідних світових газетах. Але, “прикметно, що у всіх цих матеріалах не знайти жодної згадки про діяльність “Міжнародного комітету” для осягнення літературної нагороди Нобеля Василеві Стусові в 1986 році”⁹⁹.

Тож наміри “Міжнародного комітету” щодо Нобелівської нагороди Василеві Стусу так і залишились добрими намірами, не підкріплені належними конкретними заходами, як того вимагала процедура висунення. Але навіть те, що він встиг зробити, безперечно, привернуло увагу радянських спецслужб, які ретельно відслідковували усі процеси, що відбувалися в середовищі української еміграції, і намагалися діяти на випередження. Безкомпромісна позиція і постава В. Стуса, його радикальні заяви і дії щодо сутності радянського режиму та створених ним

⁹⁵ Там само. – С. 186.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – С. 188.

⁹⁸ Там само. – С. 189.

⁹⁹ Там само. – С. 190–191.

концтаборів робили його “фігурою № 1” серед українських політв’язнів. Можливість присудження йому престижної Нобелівської нагороди неабияк стурбувала компартійних радянських вождів та їхніх вірних слуг-кадебешників. Тому загибель В. Стуса у карцері концтабору, без сумніву, була не випадковою. Як пише В. Овсієнко: “Я певен, що адміністрація табору ВС-389/36 дістала завдання в будь-який спосіб знищити Василя Стуса до присудження Нобелівської премії”¹⁰⁰.

А тепер повернемося до постатей Василя Стуса й Івана Дзюби – знакових особистостей в українському дисидентстві. Щобільше, їм обом В. Мороз приділяє значну увагу у своїй праці. Дзюбине “каяття” надзвичайно болісно сприйняли як його побратими, так і всі національно свідомі українці. Першим гостро зреагував на “зраду” Валентин Мороз, який у відомому есеї “Серед снігів” різко засудив поведінку І. Дзюби. А далі був відомий “Відкритий лист до Івана Дзюби” Василя Стуса, який, перебуваючи у концтаборі, написав і зумів передати на Захід, де його опублікували у часописі “Сучасність”¹⁰¹.

Це надзвичайної емоційної сили лист-звернення до свого побратима, який неможливо читати спокійно чи холоднокровно аналізувати. Тому “надамо слово” самому В. Стусу: “Уже давно я чую потребу з тобою порозумітися. Бо той, кого я знав, – помер, а той, про чие народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагнений. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого – зневажаю. [...] Дразливі рядки Валентина Мороза були дуже влучною, хоч і гіркою правдою. [...] Перед тобою стояв вибір – або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє. [...] Ти підкорився обставинам. [...] Зупинившись на перехресті, ти пустився навіть від самого себе, ми ж рушили далі. [...] Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чийм найбільшим щастям залишається те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення”¹⁰².

Ці гіркі слова Василя Стуса цитуються дослідниками, а от прикінцеві рядки здебільшого оминають, хоча саме в них міститься суть Стусового “вироку” Дзюбі: “. . . я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужуся пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя – і в очах мені стоять сльози”¹⁰³.

Через півтора десятиліття, пишучи спогади про В. Стуса, Іван Дзюба про ці драматичні й трагічні події скаже: “Коли пишеш про таких людей, як Стус, мусиш насамперед поставити собі запитання: чи маєш моральне право? Це стосується кожного, а мене – якщо йдеться про Стуса – особливо. [...] До 1972 року в мене були близькі дружні стосунки з Василем. Після арешту, його і мого, наші дороги розійшлися. Бо все-таки ми були різними – не лише вдачею, а й поглядами. Я обрав шлях компромісу, він – непримиренності. 1975 року він написав “Відкритого листа до Івана Дзюби”. Як розповідав мені син його, Дмитро Стус, він пізніше жалкував, що написав цього листа і що його опубліковано. Як на мене – дарма жалкував. Сказав те, на що мав право і що повинен був сказати. Я міг би щось заперечити, щось пояснити, але сам собі я говорив більше і тяжче. [...] Він не воював зі мною.

¹⁰⁰ Там само. – С. 355.

¹⁰¹ *Стус В.* Відкритий лист до Івана Дзюби / В. Стус // Сучасність. – 1976. – Вип. 11. – С. 84–86.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. – С. 86.

Він говорив до мене. І це дає мені право говорити до нього. І не лише словами, а й ділами. Закінчиться ж наша розмова аж там, де ми знову зустрінемося”¹⁰⁴.

Ось такими неоднорічними були їхні взаємини за життя Стуса і такими вони залишаються нині, коли більшість шістдесятників спілкуються між собою вже там. З їхнього кола залишилися одиниці, серед яких – Іван Дзюба й Валентин Мороз. Василь Стус, не маючи змоги сказати нам своє вистраждане і правдиве слово через “вікна у позапростір” з тривогою спостерігає за ярмарковим “вертепом” нинішніх псевдоеліт і владоможців. А всемогутній Хронос усе й усіх розставляє на належні їм місця. Маємо бути вдячні Долі, що І. Дзюба й В. Мороз продовжують працювати в міру своїх сил і талантів, а їхня творча продукція є предметом наукового аналізу.

Про ці драматичні події та трагічні долі написано чимало, але серед багатьох свідчень привертають до себе увагу роздуми Р. Корогодського¹⁰⁵ та М. Хейфеця¹⁰⁶. Валентин Мороз в оцінці цих подій теж зазнав еволюції – його радикальна полемічність в есеї “Серед снігів” змінилася на спробу з відстані історичної ретроспективи більш зважено проаналізувати як сам дисидентський рух, так і позиції та поведінку його учасників.

Загалом трилогія В. Мороза “Україна у двадцятому столітті” – помітне явище в українській історіографії. Серед десятків монографій і сотень статей, присвячених цьому періоду, його працю не сплутаєш з роботами інших авторів. У нього свій, так би мовити “морозівський” стиль і стилістика, а також понятійно-категоріальний апарат. Він переважно суттєво відрізняється від загальноприйнятого, інколи в кращий (історично достовірніший) бік, а деколи не зовсім. Так, у книзі є розділи про сталінізм, “хрущовську відлигу”, “брежневський нео-сталінізм”, “горбачовську перестройку” і “путінський нео-сталінізм”. Кожне із цих визначень характеризується у властивій тільки В. Морозу манері й стилістиці.

Для реалізації своєї концепції історії України він обирає ті здебільшого суспільно-політичні процеси й тенденції, які дають змогу найяскравіше розкрити авторське бачення їхньої суті. Але при такому підході чимало подій та явищ залишилися поза увагою дослідника. Звичайно, право автора обирати для втілення свого задуму ті чи ті історичні сюжети, але тоді постає запитання: наскільки об’єктивною буде така історична картина. Не йдеться про всеохопність і всебічність – це завдання академічних багатотомних видань. Та коли у книзі про 1953–2000 рр. відсутні окремі концептуальні питання, наприклад, про особливості і статистику політики русифікації, це не лише збіднює історичний сюжет, а й подає далеко не повну картину важливої теми про антиукраїнську політику “капесес” і т. зв. “радянської влади”.

В. Мороз намагається пояснити різну інформаційну наповненість окремих розділів третього тому: “...перші три розділи цієї книги написані тридцять літ тому, в середині 80-х років минулого тисячоліття... А два останні розділи – четвертий і п’ятий [...] й наступні події аж до 2000-го, завершального року, написані вже тепер, через тридцять років. Ясно, що тональність цих двох частин книги звучить

¹⁰⁴ Дзюба І. Різьбяр власного духу (Василь Стус) / І. Дзюба // Дзюба І. З криниці літ: у 3 т. – Київ: Вид. дім “Кисво-Могиланська академія”. – 2007. – Т. 3. – С. 629.

¹⁰⁵ Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники... – С. 80–155.

¹⁰⁶ Стус В. Поет і Громадянин... – С. 583–584.

по-різному. [...] Буде цікаво познайомитися з тим, як дивився автор праці на ті події, що є тепер dokonаним, “залізобетонним” фактом, 30 років тому”¹⁰⁷.

Звичайно, порівняльний аналіз еволюції поглядів автора на певні події, як це добре видно на прикладі ставлення Валентина Мороза до т. зв. “покаянної” заяви І. Дзюби, дає можливість глибше і повніше розкрити історичну концепцію автора. Та написаний вже тепер п’ятий розділ третього тому – це справді лише своєрідний “календар-хроніка” вибраних подій 1989–2000 рр. Ні Революція на граніті, ні Помаранчева революція, ні Революція Гідності, ні нинішня російсько-українська війна до третього тому не увійшли.

Такий підхід можна пояснити концепцією В. Мороза про “Три Українські Спроби”, тобто три спроби українців створити у ХХ ст. Самостійну Українську Державу. Він наголошує, що перша спроба це “трирічне існування української державності: з 1917 до 1920 року. Друга українська спроба – це проголошення Карпато-Української Держави в Хусті 15 березня 1939 року, з наступним Актом відновлення української державності 30 червня 1941 року у Львові плюс довголітня підпільна боротьба УПА аж до початку 50-х років минулого століття. І нарешті в 1991 році – Третя українська спроба!”¹⁰⁸.

Очевидно, з такою концепцією історії України ХХ ст. В. Мороза можна погодитись. Попри всі нинішні ліберально-космополітичні “вікрутаси” деяких істориків з їхньою “поліетнічністю і мультикультуралізмом”, негачією “етноцентричного” погляду на історію, все ж, “альфою і омегою” історії України ХХ ст. була боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу. І ця боротьба продовжується сьогодні. Як вдало зауважує Г. Каспаров: нинішня війна Росії з Україною – це завершальний етап боротьби Золотої Орди з Київською Руссю.

Oleh Polianskyi. History of Ukraine in studies of Valentyn Moroz

The article is devoted to analyzing the perception history of Ukraine of the Valentyn Moroz, historian and prominent figure in the Ukrainian national movement of the 20th century. The comprehensive analysis was given to historical of scientific papers. Considerable attention focuses on the peculiarities of his historical concept.

Key words: Valentyn Moroz, history of Ukraine, historical concept, underground press.

¹⁰⁷ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя... – С. 5.

¹⁰⁸ Там само. – С. 169.